

BALCANICA

ANNUAIRE DE L'INSTITUT DES ETUDES BALKANIQUES
XXVII

Rédacteur

NIKOLA TASIĆ

Directeur de l'Institut des Etudes balkaniques

Secrétaire

ALEKSANDAR PALAVESTRA

Membres de la Rédaction

MILUTIN GARAŠANIN, MILKA IVIĆ, ČEDOMIR POPOV,

ANTHONY-EMIL TACHIAOS (Thessalonique),

DIMITRIJE DJORDJEVIĆ (Santa Barbara), DRAGOSLAV ANTONIJEVIĆ,

VESELIN DJURETIĆ, MIODRAG STOJANOVIĆ

BELGRADE

1996

Румјана МИХНЕВА,
Факултет медитеранске и азијске цивилизације
Слободни универзитет Варна
Варна, Бугарска

ЈЕДНА ЕПИЗОДА ИЗ БОСАНСКЕ СУДБИНЕ ИЛИ БАЛКАН МЕЂУ ИМПЕРИЈАМА (1739 - 1741)

Прилог политичкој историји западног Балкана
у првој половини XVIII века

Апстракт: Интереси великих европских сила, посебно Хабсбуршке монархије на западном Балкану (Босна и источна Славонија), као и остварење извесних стратешких планова о територијалним проширењима, потичу још с краја XVII и из прве половине XVIII века. Активности Француске и Русије показују континуитет у развоју важних чинилаца који су одређивали основне оквире геополитичке ситуације на Балкану.

Промене које су настале у XVIII веку у свим сферама живота Турске Царевине више пута су биле објекат више или мање озбиљних расправа.¹ Није било случајно да је посебна пажња обрађана на оне њихове аспекте, који су у вези са штампањем књига у Цариграду и дипломатском активношћу Порте, нарочито у првој половини века. Као део трансформација "Новог времена" оне су симптоматичан знак "отварања" Порте према Европи. С обзиром на тему која нас интересује споменућемо само чињеницу да реализацију идеје о штампању књига на османско-турском језику њен "отац" Ибрахим-ефенди мјутеферика (око 1674-1745) повезује од самог почетка са штампањем географских карата. После низа војних неуспеха крајем XVII и почетком XVIII века, Порта, очигледно, увиђа своју неспособност да адекватно реагује на новине у војној сфери и дипломатији, које су јој наметали њени

¹ Види детаљније: Мейер, М. С., *Османска империја в XVIII веке. Черты структурного кризиса*, Москва 1991, pass. и богат списак литературе цитиране у тој књизи.

европски партнери или противници.² Руски дипломата средином истог века није случајно тврдио да је оружје алфа и омега за Турке, а ако га напусте не знају шта да раде и "...бьются как рыбы на земле...".³

Тек што је изашла из шока бечког неуспеха (1683. год) и губитака наметнутих Карловачким миром (1699. год), Порта, почетком XVIII века, доживљава још један значајан војни пораз од аустријске војске. Она је принуђена да склопи Пожаревачки мир, који јој односи важна утврђења и територије на западном Балкану.

Постепено се формирајући крај Босфора, нова османлијска политичка елита је, макар и са малобројним представницима, све јасније увиђала растућу беспомоћност Порте. Заостајање, до пре једног века, велике Империје имало је неминовно негативан утицај и на њену судбину политичке силе. Њене територије, а нарочито балкански и црноморски поседи, све очигледније постају објекат војних акција две суседне хришћанске империје: Русије и Аустрије. Истовремено, дипломатски и мировни преговори, вођени уз помоћ страних посредника, често измичу њеној контроли.⁴

Упркос неоспорном значају тог, како за Царство у целини, тако и за Балкан посебно, прелазног века, историја низа земаља овог полуострва, нарочито прве половине тога века, остаје мало или скоро потпуно непозната. Разлоге за недостатак систематских истраживања историје Балкана у првој половини XVIII века и нарочито њеног османско-европског контекста, осим у младости

-
- 2 Желтяков, А. Д., *К вопросу об истоках просветительства в Османской империи*, Формирование и развитие светских тенденций в культуре XVII - середине XIX в. - У: *Культура народов Балкан в новое время /Балканские исследования*. Вп. 6/ Москва 1980, 55. Детаљније о почепима штампарства у Османској империји види: Исти, *Печать в общественно-политической жизни Турции /1729-1908/*, Москва 1977; Рафиков, А., *Очерки истории книгопечатания в Турции*, Ленинград 1977. О променама у турској дипломатији види: Мейер, М. С., исто, 182-185. Аутор цитира део извештаја А. Вешњакова из 1744. године у којем тада, већ стални, руски представник у Цариграду реферирше поводом разговора са мулом Ђуприлизадеом Абдулах-ефендијом. Он изузетно добро познаје топографију и географију, астрономију а слабије познаје навигацију "...но удивительно по их состоянию сколько сведом о войнах...", који "...от турка никак было ожидать невозможно, но сей знатно научился от христиан, особливо от англичан и французов, яко бывших в Алепе..." /Истио, 185/.
- 3 Соловьев, С. М., *История России с древнейших времен*, Т. 24, Москва 1965, 376.
- 4 Мейер, М. С., *Истио*, 171-203.

балканистике као науке, треба тражити и у одсуству веће количине домаћег изворног материјала. Осим тога, битне препреке су: сложеност проблематике у вези са разјашњавањем путева Балкана у "Ново време", утицај Европе и, нарочито, великих сила на регион и презасићена фактографија. Она често подстиче на дескриптивност чиме се прикривају магистралне линије интегрисања југо-источне Европе, као дела територија Османске Империје, у променама XVIII века. Истраживачи немачке и француске класичне историографске школе као Ј. Хамер, А. Арнет, А. Вандал и други, у суштини, нису отишли даље од нагомљавања података, што је, често, био једини циљ. То је, истовремено, могао бити и један у низу детаља подршке европоцентристичкој идеји надмене супериорности "Новог времена" над Оријентом и аргумент тезама, потврђиваним у другој половини XVII века, о "кризи" Османске Империје, о "краху" завојевачке политике Империје, о "величини" Француске на Леванту итд. Иза чињеничног изобиља остају прикривени нивои битних момената - знакова промена тог сложеног, за регион прелазног времена. Управо због тога чини нам се умесним да обратимо пажњу на неке новопронађене податке који су у вези са тим питањима. Њихов значај није у томе што су непознати већ у томе што се кроз њих сагледава преплитање кодова европске дипломатије са судбином западног Балкана а нарочито са историјом Босне као елементом једне ране фазе кристалисања процеса, познатих у XIX веку под именом "Источно питање", који су довели до "балканизације" Балкана у трајању дужем од два века.

*
* *

У својој, класичној по значају, "Историји Османске Империје" написаној почетком XIX века на основу података узетих претежно из богатих бечких архива, Ј. фон Хамер спомиње конфликт до кога је дошло у Цариграду између Порте и бечке делегације, на челу са грофом Улефелдом, јануара 1741. године, приликом регулисања дипломатских односа двеју империја после потписивања Београдског мира 1739. године.⁵ Догађаје с почетка 1741. године у вези са

5 Hammer, J. von, *Histoire de l'Empire ottoman*. Voi. XIV Paris 1839, 27-29; Детаљније о преговорима види класично дело: Laugier, M.-A., abbe. *Histoire des negotiations pour la paix conclue a Belgrade le 18. IX 1739 entre l'empereur, la Russie et la Porte Ottomane par la mediation et sous la garantie de la France*, Vol. 1-2. Paris 1768.

падом реис-ефендије и његовог помоћника - Портиног преводиоца (драгомана) - Александра Гике, споменуо је узгредно и Н. Јорга.⁶ Међутим, у исто време обојица објашњавају те драматичне моменте османско-аустријских односа претежно у контексту посете ванредног посланства из Беча, предвођеног грофом Улефелдом.

Другачију и детаљнију слику негодовања Порте поводом неких аспеката Београдског уговора, нарочито због дела који се тиче граница двеју империја, налазимо у документима руске дипломатске мисије у Цариграду (Карл Каниони и Алескеј Вешњаков). На јесен 1739. године почиње припрема за одлазак у Цариград ванредног посланства Русије ради коначног закључивања мировног споразума. Основни задатак руских емисара била је организација дочека "Великог посланства" и прикупљање података о ситуацији у Царству с обзиром на предстојеће дипломатске преговоре са Портом и ситуацију на Кавказу и иранско-турској граници.⁷

У извештајима руских емисара с почетка 1741. године садржани су подаци који не би привукли нашу пажњу да није реч о догађајима из историје Босне у XVIII веку који истичу неке од главних линија историјског развоја региона. У основи извештаја руских дипломата су подаци које они добијају од својих тзв. "конфидената". Међу њима се 30-40-их година XVIII века истиче фигура такозваног "Миралема". Реч је у ствари о Мехмед-аги, мир-и алем /"...действительной мириалем то есть первый капичи баши или оберкамер гер..."/, ванредном изасланику /посланику/ Порте у Русији 1729. године. О њему ће руски емисар у Цариграду крајем 20-их година, г. Иван Нешљеев, написати да је човек "...умной и о делах известной и греческого языка весьма доволен и говорят что отчасти и по русски знает."⁸ Описано у извештајима из јануара 1741. године

6 Jorga, N., *Geschichte des Osmanischen Reiches*, Bd. 4, Gotha 1911, 469-470.

7 Детаљније о томе: Михнева Р., *К вопросу о русско-турецких отношениях после Белградского мира: 1739-1741 гг.* /Чрезвычайное посольство в Турцию А. И. Румянцева/, - *Etudes balkaniques /ЕВ/*, 1979, 4, 91-107.

8 Архив внешней политики России /АВПР/, фонд Сношения России с Турцией /СРТ/, дело 5, часть 1, л. 207-240. "1741. Реляции и письма к Адмиралу Графу Остерману и прочим Кабинет-министрам бывших в Константинополе статских советников Каниони и Вешнякова". Приложение к реляции Н 9. 31. 1. 1741. "Реляция, в которой показуется истинная причина падения сверженного реиз-ефендия и переводчика Порты, и по причине того о прочим состоянии дел турецких елико от Миралема и Якуб-аги сего дня сообщено.."; *Исто.*, СРТ, 1729, д. 6, л. 163; *Исто.*, 1731, д. 8, л. 311. На овом месту и даље у цитатима из руских

има вредности информација о разнородним појавама: дезинтеграционим процесима који су јачали у Османској Империји у XVIII веку и њиховом европском контексту - различитим по снази и виду бунтовима који су пратили немиран прелазни век Империје; понашање становништва у њеним периферним рејонима, какав је, у овом случају, Босна; етапама у аустријској политици према западном Балкану и Босни; неким основним цртама француске политике у XVIII веку и њеном утицају на руско-аустријске односе; судбини неких представника утицајних фанариотских породица драгомана (преводиоца) Порте, који су подржавали њену империјалистичку политику и распоућености њихових бића на људе Империје духовно одане хришћанству и самим тим стране Империји; неким цртама "нових" људи Империје у лицу појединих представника османске империјске елите који су тражили "пут ка Европи".

Београдски мир (септембар 1739. године) закључен између Порте, са једне стране, и Русије и Аустрије, са друге, значио је крај рата који су европске империје водиле против Османске Царевине од 1735. године. Међутим, дипломатска сагласност је постигнута уз активно учешће француског посланика у Цариграду, Луја Совјора, маркиза од Вилнева - чињеница колико позитивна толико и противречна. Посредовање Француске није у потпуности било несебично и постало је разлогом како за неке битне пропусте у тексту споразума са Русијом - нарочито у делу о трговачкој размени - тако и за проблеме, настале 1741. године, у вези са граничном линијом између Османске Царевине и аустријскихседа.⁹

извора може се уочити карактеристичан правопис за документе из XVIII века. Поред тога види: Мейер, М. С., *нав. дело*, 183, 191; Михнева, Р., *Россия и Османская империя в международных отношениях в середине XVIII в. /1739-1756/*, Москва 1985, 55.

- 9 Детаљније о тешкоћама у трговини Русије са османским земљама види: Mihneva, R., *De certains problemes concernant l'organisation du commerce russe avec les Balkans et la Mediterranee orientale pendant la premiere moitie du XVIIIe s.* (d'apres des documents russes). - *Bulgarian Historical Review*, 1989, 2, 31-45; *Ibidem*. Les "Grecs" et le commerce entre les Balkans et la Russie (milieu 17e - milieu 18e s), EB, 80-99. Луи Совјор маркиз де Вилнев (1675-1745) је посланик Француске у Цариграду од 1729. до 1741. године. Најважнији резултат његове мисије су капитулације из 1740. године којима је Порта проширила бројне француске трговачке привилегије на Леванту. Овим привилегијама је учвршћено економско присуство Француске у источном Средоземљу и Малој Азији. У међувремену, Вилнев је био и представник Трговачке коморе Марсеја. Детаљније о њему види: Vandal, A., *Une ambassade française en Orient sous Louis XV. La mission du marquis de Villeneuve 1728-1741*. Paris 1887.

Након двогодишњег периода интензивних дипломатских консултација у Цариграду између аустријских и руских дипломата, са једне стране, и чиновника Порте, са друге, представници Порте су потписали прелиминарни мировни споразум на јесен 1739. године. Једно од важних питања које је требало решити јесте прихватање, једнаких по рангу, тзв. Великих посланстава и обележавање нових граничних линија. У међувремену, Аустрија улази у период озбиљних војних и дипломатских колизија. Оне су у вези са тзв. Прагматичном санкцијом којом се регулише наслеђивање трона аустријских Хабзбурга по женској линији (омогућава се предавање императорског жезла кћерци Карла VI, угарско-чешкој краљици Марији-Терезији). После смрти цара Карла VI, својеглави пруски владар Фридрих II, касније назван Велики, објављује рат младој царици видећи у тој "новини" *casus belli*. Његов стварни циљ је био проширивање сопствених земаља.¹⁰

Мењају се и фактори који скицирају параметре руско-турских односа. Шведска, која све јасније демонстрира своју блискост са Портом, угрожава север руске Империје.

Упркос сложеним односима са шахом Надиром, Порта покушава да умањи значај својих губитака.¹¹ Све то се одражавало на делатност свих учесника у преговорима 1740-1741. године: Аустријанаца, Руса, Француза и службеника Порте. С обзиром да је Русија почетком 40-их година XVIII века имала релативно стабилне односе са Ираном који је водио рат са Портом, османски чиновници и велможе блиске Султану су усмерили своју активност не према Русији, већ према њеном савезнику - Аустрији. Ово утолико пре када се јавио конкретан повод.¹²

10 О томе детаљније види: Arneth, A. von, *Maria Theresias erste Regierungsjahre*. Bd. 1-3, Wien 1863-1865; Broglie, A., *Frédéric II et Marie Thérèse, 1740-1742*. Vol. 1-2, Paris 1884; Broglie, A., *Le cardinal de Fleury et la Pragmatique Sanction*, Revue historique, 1882, 257-281; Turba, F., *Die Grundlagen der Pragmatischen Sanction*, Bd. II, Die Hausgesetze, Leipzig-Wien 1912.

11 О османско-иранским односима у области Кавказа и њиховом утицају на политичке контакте Русије са Портом детаљније види: Абдурахманов, А., *Азербайџан во взаимоотношениях России, Турции и Ирана в первой половине XVIII в.* Баку 1964, 53-59, 68, 73-79 итд.

12 На жалост, руска и совјетска историографија су се недовољно бавиле тим важним и, у извесном смислу, актуелним сплетом фактора који чине општу слику развоја политичке конјуктуре у централној и југоисточној Европи и на Кавказу и то, с једне стране, највише због природе самог проблема а, с друге, због, доскора тешко доступних, совјетских архива у којима се могу наћи драгоцени подаци. О неким аспект-

Према Ј. фон Хамеру конфликт између Аустријанаца и Порте нарочито се заострио 13. јануара 1741. године у време вођења разговора. Повод је линија разграничења са Аустријом у северној Босни, за коју царски изасланици сматрају да би требало да буде јужније. На тај начин Беч би сачувао део Босне. Порта је крајње изненађена тиме и тврди да то није уреду.¹³

Од краја XVII века до средине 30-их година XVIII, у међуратном периоду, Аустријанци организују интензивно картографисање западних делова Балкана. Болоњски племић у аустријској служби, гроф Л. Ф. Марсили започео је ту делатност још крајем XVII века. Међутим, Пожаревачким миром Беч добија нове могућности за реализацију таквих акција. Либералнији режим путовања царских поданика - трговаца користи се да би се лакше организовала путовања аустријских картографа и инжењера. Они се детаљно упознају са северним деловима Босне, десном обалом Саве и, нарочито, земљама између река Уне и Дрине. Као резултат тога ствара се и објављује серија детаљних карата управо северних делова Босне, територија које разграничавају две империје. На тим картама се, по први пут, појављују знаци којима се одређују карактеристике рељефа као и називи многобројних, релативно тачно смештених, насељених места и утврђених пунктова. Дате су и све значајније путне комуникације у северној Босни.¹⁴ У време рата 1738. године штампана је карта бечког картографа Етиена Брифоа на којој су сумирани нагомилани подаци о Босни и придодати изузетно тачни детаљи о насељима у долинама река Дрине, Саве, Босне, Врбаса и Уне. О томе да она очигледно садржи заиста добре податке говори и чињеница да је коришћена као основа за

тима тог проблема види: Новоселъцев, А., *Русско-царские отношения XVII - первой половины XVIII в. в зарубежной историографии, История СССР*, 1960, 3, 183-190.

13 Hammer, J. von, *op. cit.*, 28-29.

14 Користим прилику да захвалим колеги Б. Бешевлијеву за корисне савете у вези са овим проблемом. О томе подробније види: Gasparović, R., *Bosna i Hercegovina na geografskim kartama od prvih početaka do kraja XIX vijeka*, ANU BiH, Djela knj. XXXVII, Od. Društvenih nauka, knj. 22, 80-81. Детаљније картографисање северне границе Босне Аустријанци су направили у току одређивања граница после Пожаревачког мира. Аустријском радном групом руководио је барон Петраш. У њу су били укључени војни инжењери Ф. Хајзе и И. Берн који стварају карту "Carta von dem Theil Bosnien so bei letzverwichener Graentz-Sceidungs Commission anno 1718. zwischen dem Fluss Drina und Una verlesslich aufgenommen werden koennen".

друге карте скоро до краја века.¹⁵ Могуће је да је баш она послужила при преговорима код Београда, када се уз помоћ француског амбасадора-посредника оцртава евентуална граница између Империја у рејону северне Босне.

Тежња ка бољем познавању терена и аспирације Аустријанаца ка десној обали Саве су разумљиви. Власт над обема обалама реке чини лакшом одбрану земаља Императора. Река Сава је била природна граница са Османлијама. Пребацивање на десну обалу увећава вишеструко и шансе за будуће преласке на турске поседе на западном Балкану, конкретније, у Босну и Херцеговину. Приликом војних операција 1737. године аустријске јединице прелазе реку Саву, улазе у унутрашњост Босне до Бања Луке и, очигледно, како се касније показало, не желе да се повуку са десне обале.¹⁶ Један од основних циљева Вилнева је да постигне закључивање сепаратног мира између Аустријанаца и Порте. Да би се то постигло, поред осталог потребно је погоршавање односа између Беча и Петрограда чиме би се изоловала Русија и отежало њено напредовање на југ, према Црном мору, Криму, Кавказу и Балкану. Почетком 40-их година XVIII века Северна империја је поново објекат интензивних акција Версаја у циљу стварања тзв. "Источне баријере" (Шведска, Пољска, Крим, Турска Империја), која би је одвојила од Европе. У анонимном извештају француског дипломате из средине века, француска концепција "Источне баријере" формулисана је на следећи начин: "dans le système de politique d'alliance ...la Turquie devait avec la Pologne... et la Suede balance au profit de la France l'alliance de l'Angleterre et de la Russie...".¹⁷ Та, за француску политику стратешка спољнополитичка доктрина у поменутом времену, укључује изграђивање система логично повезаних акција на југу крај Босфора и на северу, поред Балтичког мора, где су француско-шведске политичке интриге спремале нови рат против Русије, али сада већ у прибалтичком подручју. Изолација Русије од њених, у то време, природних европских, савезника против Порте - Хабзбуршких владара - смањује могућност Петрограда да адекватно реагује на припремани швед-

15 *Исто*, 86, 90-91. Србија и суседне земље на старим географским картама, Београд 1991, 96-97.

16 Србија., 96.

17 Cit. по Thibault, G., *Un rapport français inédit sur l'empire ottoman en 1756*, Journal asiatique (annee 1970), Paris 1971, 335.

ски удар са севера који није закаснио. Та линија је водећа у француској дипломатији. Кардинал Флери у истом духу саветује француског амбасадора који одлази у руску престоницу. Из извештаја руског посланика у Паризу, Антиоха Кантемира, у лето 1739. године, постаје јасно да већина дипломата при француском двору схвата интриге кардинала које имају за циљ конфронтацију савезника. Више пута у периоду од 1740. до 1741. године, према подацима руских дипломата из Цариграда, Вилнев води разговоре са Портом о стварању активног тројног војног савеза између Османске Империје, Шведске и Француске: "чтобы всем сим трем державам быть в оборонительном союзе против России..."¹⁸ Врло је вероватно да је аустријско добро познавање терена омогућило, уз помоћ Вилнева, израду такве граничне линије у северној Босни која би више одговарала интересима Беча на Балкану, упркос његовим скромним достигнућима у рату. Све је то био део француских планова да се продуби раздор између Аустрије и Русије. Дипломатски потези француског посредника и, уз његову помоћ, постигнут договор о линији разграничења измеђуседа руске круне и Порте јасно показују другачији однос Француске као посредника према Русији. Водећи руски емисар у Цариграду, Алексеј Вешњаков, који је послан да однесе Порти ратификован руско-турски мир, предаје француском аристократи лично писмо руског вицеканцелара А. Остермана. У том писму је изражено незадовољство због границе између Русије и османскихседа у северном црноморском региону. Та граница је, у прелиминарном договору, тако описана да крије многобројне могућности за будуће конфликте између кримских Татара и Козака. Осим тога, поставља руске емисаре, после разграничења, под заповедништво кримског Хана. Понижење које Русија не може да прихвати.¹⁹

У том деликатном тренутку руско-турских односа, при завршетку преговора, велику активност је испољио кнез Александар Гика, Портин преводилац. Руска мисија прати каријеру и отворено одржава везе са млађим од браће Гика - рођацима Великог драгомана (преводиоца) Александра Маврокордате, још

18 АВВР. СРТ, 1742, d. 5/2, l. 514, Архив князя Воронцова, књ. 1, Москва, 1871, 160; Михнева, Р., *Россия и Османская империя...*, 33. Детаљније види: Некрасов, Г. А., *Роль России в европейской политике (1725-1739. г)* М. 1976, 288-304.

19 Михнева, Р., *Россия...*, 39.

из двадесетих година тог века. Тако на пример, у свом извештају од 23. септембра 1726. године, тадашњи руски емисар при Порти Иван Непљусв, обавештава руски двор да је Григорије Гика добио молдавијски престо, а да је његов брат Александар заузео његово место драгомана Порте. Како пише Непљусв, било је наређено да се свргне молдавијски кнез Михај Раковица (1716-1726): "без причини... ибо Переводчик Порты з братом дали за свои чины Порте чтоб одному князем быть, а другому переводчиком семьсот мешков..." Његов утицај на дипломатске игре Порте 30-их година је веома велики. Он успева да измени већ готов текст договора, припремљен уз француско посредништво, и спасава руске службенике понижења да се, после разграничења, при преласку граница морају подчињавати Хану. Улога Александра Гике остаје кључна у догађајима тих година мада је, на жалост, још увек слабо позната. Није искључено да му је касније његово заступништво, при спору са Аустријом, такође урачунато у грех. Везе браће Гика са суседним хришћанским силама увек су биле сумњиве Порти. Према Н. Јорги, од одређеног момента па надаље они су, на пример, били прихватани као не нарочито наклоњени Француској и третирани као проаустријски настројени. Пажња Русије управљена на њих дугује се не само њиховом положају драгомана (А. Гика у суштини наслеђује на тој позицији свога брата), већ и улози амортизера коју молдавски владари имају између кримских Татара и јужних покрајина хришћанске империје, које су контролисали Козаци.²⁰

Међутим, реакција Порте која је уследила, тешкоће у разговорима са Аустријанцима у време ванредних посланстава грофа Улефелда и трагична судбина А. Гике показују да су Турци

20 Михнева, Р., *Истѡ*. АВРП. 1726. д. 6. т. III. 463-464. "Мешок" ("кошелек") је руски термин за кесу која означава вредност од 500 гроша (куруш. гуруш), турски сребрни новац. У осамнаестом веку означава вредност од приближно 120 акчи. Током двадесетих и тридесетих година XVIII века курс рубље према грошу је био 1.5-1.52 гроша за једну рубљу (АВРП. СРТ. 1721. д. 7. л. 199; 1734. д. 5. л. 124). О породици Гика види детаљније: Camariano, N.- A. Camariano-Cioran., *Ed. Cronica Chiculistilor. Istoria Moldovei intre anii 1695-1754*. Bucuresti 1965. О родбинским везама браће са А. Маврокордатом и њиховој драгоманској каријери види: Simonescu, D., *Stud. si ed. Cronica anonima a Moldovei 1661-1729* (Pseudo-Amiras), Bucuresti 1975. 13, 121. Stamatiade, E., *Biografie marilor dragomani greci din Imperiul otoman*, Trad. C. Erbiceanu, Bucuresti 1898. 70-71. О оптужбама за проаустријску оријентацију браће Гика види: Jorga, N., *Histoire des relations entre la France et les roumains*, Paris 1918. 81.

очигледно, макар и *post factum*, спознали своје грешке. Оне се, по нама, дугују осим тога и све већем заостајању османских чиновника и војних лица у области развоја војно-техничких средстава у Европи и, посебно, у развоју картографије.

Примање ваљаног посланства грофа Улефелда у османској престоници подудара се са извештајима о смрти цара Карла VI. То подстиче Порту да свим средствима одуговлачи разговоре са аустријским емисаром, који би, у принципу, требало да имају више протоколарни карактер. Према Хамеру, конфликт између Порте и аустријског емисара избија почетком јануара 1741. године, зато што је Улефелд на крају поставио ултиматум да граница буде "линија паралелна са Дрином од ушћа канала Черне до потока који дели Влашку од Баната... а што се тиче Босне, граница да остане таква каква је фиксирана у договору из Карловца."²¹

У руској дипломатској преписци из тог времена та епизода аустријско-турских преговора представљена је неким битним детаљима који се разликују од онога што је написао Хамер. Према дипломатама Северне империје до Цариграда стижу вести да је у Босни избио бунт локалних војних јединица "прежде за неплатеж жалования, а когда по причине некоторых паланок и сел и деревень, лежащих в границах между Сербиею и Бошние, которые и поныне еще в споре, Порте или Цесарю надлежат, токмо в действительному владении цесарском..." Према овим вестима устаници су кренули против босанског паше Мусун оглу Абдулаха који је 1737. године био Велики Везир. Устанак је довео до сукоба са аустријским гарнизонима уз границу и обе стране су имале жртава. Међутим, како закључују руске дипломате, земље на којима се то дешавало сматране су српским, припадале су Порти и представљале су уску територију поред границе са Босном, где су, упркос нападима, "цесарцы остали в ...действительном владении..."²²

Неколико капетана и других официра је предводило бунтовнике који су кренули чамцима Савом за Београд да би потражили помоћ београдског паше. Али, успут су их заробили царски људи. Ако се има у виду да су те вести укључене у извештаје из јанура 1741. године, онда је вероватно реч о догађајима са краја 1740. године. Та година

21 Hammer, J. von. *op. cit.*, 27-28.

22 АВВР. СРТ, оп. 89/1, д. 5, ч. 1, с. 207-208.

је немирна у целој Империји. Тако на пример, руски официр из свите ванредног петроградског емисара упућеног Порти, грофа А. И. Румјанцева, саопштава у августу исте године: "...Приезжий из Царыграда к послу татарин объявил что тамо в Цариграде еще смятение есть и безнадежно чтоб салтана не пременяли хотя и передавлено тысяча с четыре бунтовщиков..."²³

Један од основних разлога за напетост је, без сумње, низ неуспешних војних акција током претходних десет година. Осим рата у Европи (1735-1739), од 1722. године Порта је принуђена да организује непрестане војне походе у Азији и на Кавказу против Ирана, што у великој мери исцрпљује и људске и финансијске изворе Империје.²⁴ Истовремено, како бележи руски оријенталиста М. С. Мејер, управо су то године када честе и ужасне побуне провинцијалних намесника Порте постају редовна појава у свакодневици Империје. Провинцијске власти почињу да, скоро по правилу, игноришу заповести Порте али им економске тешкоће везују руке јер и оне, као и Цариград, пате од хроничног недостатка финансијских средстава. Уз то, стизале су непрекидне заповести да се задовоље потребе војске која ратује са иранским шахом. Како пише други службеник руске мисије у Цариграду 40-их година, Н. Бујди, после путовања по северним областима балканских посета Порте, Турци који су говорили са њим непрекидно су се жалили на "ратне контрибуције" и на то да хиљаде људи гину у "неправедним ратовима" какав је и последњи са Персијом.²⁵ Према неким истрживачима, од 1711. до 1739. године, на пример, у ратовима које Порта води против Аустрије, Русије и Ирана гине приближно 20000 људи, и то је управо људство из Босне.²⁶ У јануару 1741. године, нама већ познати "Миралем" јавља о побунама и у Каиру и додаје своју оцену ситуације у престоници "...впрочем Министерство нынешнее" (чиновници Порте - Р. М) "зело мало рачит о благополучии государственной. Везирь веда что ему недолго быть ...собираетс деньги и живот спасти, в том же состонии и другие, неисключа реиз-ефендия..."²⁷

23 АВІР, СРТ, 1740, д. 21, л. 209.

24 Meier, M. S., nav. delo, 165, 191.

25 Michneva, R., *L'Empire ottoman au milieu du XVIIIe s. a travers les rapports d'un natif d'Arta* (N. Boudi - traits de sa vie et de sa activite), EB, 1992, 3-4, 33.

26 Ханић, А., *Босански намјесник Али-паша*, Прилози за оријенталну филологију Т. V, Сарајево 1955, 145.

27 АВІР, 1741, д. 5/1, л. 156в.

Као што је већ поменуто, очигледно на јесен 1740. године побуне типа оних које потресају цели Империју, избијају и у Босни. Оне су једна од карика у низу размирица у Босанском пашалуку, које су започеле још 30-их година XVIII века, а чија је кулминација 50-их година. Основни наративни извори о тој епоси јесу хронике из тог времена - фра Николе Лашванина, другог франђевца Бона Бенића, муле Мустафе Шевки Башевскије као и османско-турских Мухимие-дефтера.²⁸ Управо је њих користио за писање свог чланка Авдо Сућеска. Међутим, чланку недостају подаци о годинама 1740. и 1741. и о догађајима о којима се говори у руским изворима тог периода. У дотичном чланку Сућеска релативно подробно истражује карактер и развој унутрашњо-политичке и економске ситуације у Босни у XVIII веку и посебно током 30-40-их година, али не даје било какве податке о периоду између 1735. и 1742 године. Погранични положај Босне је један од основних разлога што је локално муслиманско становништво имало посебан порески статус све до краја XVII века и што је, уз одређене дужности, ослобођено плаћања ванредних пореских обавеза. Општа криза Империје у XVIII веку доводи до тога да централне власти пребацују на становништво Босне и Херцеговине трошкове издржавања гарнизона по местима и одржавање тврђава, путева и др. Тиме се мења њихов статус.²⁹ Сакупљање новца, препуштено локалним ајанима и њиховим чиновницима, често је праћено великим злоупотребама. Тај процес од изузетака постаје пракса озакоњена 1720. године, одмах после закључивања, за Османлије срамног, Пожаревачког мира и после специјалног фермана за Босну. Та промена је, очигледно, била диктирана великим тешкоћама централних власти да одрже борбену готовост, утврђења и војну опрему уз северне границе Империје. Али, кроз ту промену се стварају и повољне могућности за јачање локалних феудалаца и људи блиских њима, чиме се *de facto* ради на јачању моћи центрифугалних сила у држави. У престоници предосећају опасност коју представљају провинцијске паше и њихове огромне свите, мада је Порта још увек без снаге да води другачију политику према локалним властима. У том смислу постаје јасно да је финан-

28 О томе види: Сућеска, А., *Буна у селџака муслимана у Босни у XVII и XVIII столећу*, Ослободилачки покрети југословенских народа од XVI века до почетка Првог светског рата, Београд 1976, 76.

29 Мейер, М. С., *нав. дело*, 21-22, 137-138, 159-161; Сућеска, А., *нав. дело*, 72.

спјеска реформа из 1717. године према којој су локални ајани започели, по тачно разрађеној процедури, сакупљати одређен порез после 1720. године представљала велики удар на привилегије и финансијско стање босанског становништва и дозвољавала је да сваки погодан повод буде искоришћен против централних власти. Такав је, очигледно, и случај из јесени 1740. године.³⁰

Побуна босанских капетапа у зиму 1740-1741. године, о коме говори документ, вероватно је била резултат добијених заповеди о новом сакупљању средстава за поправку утврђења, оштећених у рату. Ради поређења са подацима из 1742. године, у форми ванредних пореза (дапака) "хазарне" и "сеферије" наређено је да се у Босанском санџаку прикупи 153.484 гроша, да се напуне складишта храпом и муницијом и да се провери стање артиљерије.³¹ Врло је вероватно да су се власти, управо приликом добијања низа заповести о ванредним контрибуцијама, суочиле са чињеницом да део територије пашалука Аустријанци сматрају својим. У таквом контексту је, највероватније, избио бунт локалних јаничара који су патили од хроничне нередовне исплате плата - честе праксе у том веку.

30 Подробније о привилегијама и категоријама становништва са специјалним статусом као делом управе Царства види: Vasić, M., *Martolosi u jugoslovenskim zemljama pod turskom vladavinom*, Sarajevo 1967; Vasdravelis, J. K., *Klephths, Armatolos and Pirates in Macedonia during the Rule of Turks (1627-1821)*, Thessaloniki 1975; Zirojevic, O., *The Ottoman Military Organisation in Yugoslav Countries in the 15th and 16th Centuries*, in: *Ottoman Rule in Middle Europe and Balkan in the 16th and 17th Centuries*, Prague 1978, 176-188. Грозданова, Е., *Проблемът за т. нар. привилегирована рая в историческата книжнина*, у: *България през XVI-XVII век*, Историкографски издванија Т. I, София 1987, 136-154. Е. Грозданова је дала исцрпан преглед постојеће литературе и цитирала основна истраживања бугарских и страних османста о тој проблематици. Иста, *Привилегиите - "тројански кон" или "ахилесова пета" како елемент от имперската политика на османската држава на Балканите през 15-18 век*, у: *Сб. Балканите между империите*, Варна 1995 (у штампи). У тој својој студији Е. Грозданова обраћа посебну пажњу на одређену тенденцију преувеличавања привилегија становништва на територији Балкана и посебно указује на нека дела посвећена Босанском пашалуку. По њеном мишљењу врло је важно да се увек имају у виду промене које настају током времена за поједине привилеговане категорије становништва. Види још: Радусев, Е., *Место вооруженных сил в структуре османской феодальной системы на Балканах*, у: *Османская империя. Государственная власть и социально-политическая структура*, Москва 1990, 97-117; Димитров, Стр., *Първите османски гарнизони в Унгария и проблемите на османската колонизация*, Исторически преглед 1993, 4-5, 3-20.

31 АВГР, 1742, д. 4, л. 18; Сућеска, А., *нав. дело*, 73-74.

"...Все такое приключенне дошло до ведомства салтанского..."³² Махмуд I (1696-1754) је тражио да му се реферисхе зашто се Аустријанци распоређују по тим земљама. Претходно му је реферисано да су земље које се налазе на шест сати пута од Дунава ка Варадину "во владении Порты осталась..." и на тој основи се закључује мир са Хабзбурзима.³³ Међутим, предузета провера показује да аустријске претензије нису без основа. То је почетак специјалне истраге над лицима која су учествовала у Београдским преговорима и над њиховим задужењима.

У међувремену грофу Улефелду, позваном због оног што се догодило, каже се да се понашање локалних граничарских власти третира као непријатељско и представља ремећење мира. Порта категорички одбија да преда Хабзбурзима и педаљ босанске земље.

Султан наређује да му хитно дају објашњења они који су учествовали у преговорима током јесени 1739. године: паша Каира Али и бивши видински паша и тадашњи велики везир Ајвас-Мехмед паша. Последњи је успео да пребаци целу одговорност на реис-ефендију и драгомана. Реис-ефендија објашњава да је Султан био обавештен о ономе што се постигло на почетку преговора. На крају, због тога што су османске јединице почеле да беже, француски посредник Вилнев предлаже да се прихвате неке аустријске претензије које се тичу границе. Тако се брже закључују преговори и избегавају нове борбе.³⁵ После тог објашњења реис-ефендије, у суботу 24. јануара 1741. године, у Сарај је поново позван Велики везир који је, у суштини, у затегнутим односима са реис-ефендијом. Имајући у виду изузетно важну улогу драгомана у вођењу преговора и блискост Гике са реис-ефендијом, нови Велики везир даје предлог којим се једним потезом ослобађа двојице својих дворских противника а који гласи: "...для утешения наружного сих бошинских /sic!/ дел Реис-ефендия и переводчика Порты ва жертву передать...". Већ следећег дана обнародован је султански ферман о заточењу реис-ефендије у Скадру са "...описанием всех его пожитков..." и наредба да се драгоман Александар Гика обеси на вратима сопствене куће.³⁶

32 АВІР, СРТ, 1741, d. 5/1, с. 208v.

33 *Истѳо*, 209.

34 *Истѳо*, 209v.

35 *Истѳо*, 211.

36 *Истѳо*, 211v.

Обојца су ухапшени у три сата ноћу. Гика је ухапшен у моменту када се враћао са састанка са Улефелдом у резиденцији венецијанског амбасадора. Баш-дефтердар је добио наредбу да пошаље чиновнике да запечате драгоманову кућу. Ухапшена је и његова жена као и сви сарадници осим Паскали Андреја /?/"...его секретаря и переводчика руского" ... "сей с главными писмами и алмазными вещами и спаса...". Поред тога, у његовој резиденцији нађено је близу пола милиона левки (османлијских гроша) и много облигација (вероватно менице за паре дате на зајам).³⁷ Егзекуција угледног фанариота одложена је за неколико дана због тога што је као драгоман Порте познавао многе важне државне послове. Осим тога, према извештајима руских дипломата, Велики везир вероватно прихвата то одуговлачење зато што се нада да ће сазнати где је сакривено његово богатство.³⁸ Према Хамеру, Гика је убијен 14 дана касније: чињеница која је наведена и у руским документима. У њима су, међутим, трагични догађаји детаљно дати. Руске дипломате тврде да је, уз огроман мито, његова родбина била у почетку уверена да је ублажила пресуду. Али, у нешто каснијем извештају прецизира се да је 10. фебруара у четири сата ноћу, рођак великог драгомана Порте Александра Маврокордате, Александар Гика погубљен. Коментар руских службеника је да је то губитак за све страпе дипломате у престоници са којима је он одржавао добре односе. У међувремену, почињу да се проносе гласови да ће са молдавског престола бити свргнут и његов брат, с обзиром да је у престоницу Кнежевине послан казнени одред од 40 бостаница на челу са једним евиухом. Григорије II Гика, међутим, не нестаје у потпуности са политичке сцене Империје. На место А. Гике као драгоман постављен је његов заменик Јанаки Калиман.³⁹

Интересантан моменат, у вези са догађајима у Босни и престоници Турске Царевине је и ферман који је уследио. Њиме се најстроже наређује да се прати кретање људи према престоници и посебно да се води рачуна о незадовољним Бошњацима и "персијанромелиотов" (вероватно казалбаше-шиити).⁴⁰

Пажњу завређује чињеница да ни Реис-ефендија ни драгоман нису самостално донели одлуку на јесен 1739. године под Београ-

37 *Исџо*, 212-212v, 226v, 228-229. Левок - левки је руски назив за турски грош.

38 *Исџо*, 213.

39 *Исџо*, 214-215, l. 301, 312-313.

40 *Исџо*, 214.

дом, али остале наше налазе начин да их претворе у жртве својих сопствених пропуста те њих двојица то скупо плаћају. Тај развој догађаја условљен је и чињеницом да се Порта плаши да не изазове већи бунт, предвођен престоличким јашгарима. Немирна ситуација у престоници траје више од годину дана. Крајем 1741. године Вешњаков ће написати Колегију спољашњих послова: "едва спасатся от волнения помеже ежедневно везде находятся собрании от 20-100 человек по домам невзирая на запрещенни и всех казнят явно или поачам в воду бросают. От чего уже толь сильные запрещенния стали, что во втором часу никак по улице ... ходить недозволено. ... а все происходит от множества наброду из Азии и Ромелии..." И у време немирне ситуације у Империји, у тим документима руске дипломате поново обраћају пажњу на једног од представника угледне фанаротске породице Гика - Александровог брата: "Везирь починает бывшего молдавского князя Гика гнать привязывая со многими прошедшими делами. Недавно начал ему приписывать будто наши войска его призывом в Молдавии были. И что с нашими генералами корреспонденция его происходила...", што је још један доказ о значају инцидента из јануара 1741. године - карики у ланцу догађаја који повезују политичку судбину владара вазалних Дунавских кнежевина, хришћана - следбеника Порте и далеку Босну, објекта аустријских територијалних амбиција током скоро два века, и руско приближавање северном црноморском региону.⁴¹

Жртва интрига на Порти постаје, како смо споменули, и реис-ефендија који је послан у Кестамбул крај Анкаре, где је пре њега 1738. године био заточен и Боневал.⁴² Тешко је веровати да је он главни кривац за оно што се десило. Како су руски емисари сазнали од својих информатора, када се распламсао скандал са нетачним описом границе пред Султаном, реис-ефендија покушава да се споразуме са Улефелдом о уступању дела босанске границе у замену за нека острва на Дунаву и Старе Оршаве. Француски посланик, умешан у преговоре, покушао је да помогне у убеђивању Улефелда али је овај крајње неумољив. Рат Пруске против Марије Терезије не трпи несређеност у односима са Портом те су у том смислу биле и инструкције које је добио из Беча.⁴³ Порта је најнезадовољнија

41 АВПР, 1742, д. 4, 19-20.

42 *Исто*, 1741, д. 5/1, с. 215-216.

43 *Исто*, 229-233.

тине што нова граница оставља "Белград обнажен и без земли, когда по состоянния дел цесарских войск можно было зело лучше получить кондиции".⁴⁴

Конвенција о граници потписана је у фебруару текуће године од стране Порте и Улефелда, али, како се жалио гроф руском дипломати Карлу Капионију, после избијања скандала са границом у Босни, француски амбасадор остаје посредник само *de jure*, а *de facto* Аустријанци воде преговоре сасвим сами. Вилнев одбија да их подржи па чак и да се придружи церемонији размене докумената под изговором да није обавештен да ли је његов двор признао нову царицу Марију Терезију. Међутим, разлог је другачији. Искусни дипломата спрема се у то време да заврши своју мисију и да се врати у Француску. Вероватно се труди да умањи негативан утицај инцидента са А. Гиком на позиције будућег посланика Версаја у Цариграду. Тим више што је А. Гика оптужен, између осталог, и за то "что ему /Вилневу, Р. М/ открылвсе состояние Порты ... и по причине сих перемен весьма уменьшился кредит посла..."⁴⁵ Такав развој догађаја умањује тријумф Вилнева заслужен добијањем нових, француских трговачких привилегија проширених 1740. године које омогућавају још већу трговачку експанзију Француске на Леванту. Мишљење венецијанског амбасадора да су против А. Гике, односно Вилнева, подигнуте и оптужнице за несавесност приликом одређивања границе са Русијом, не потврђују руски извори. Ето због чега прихватљивије изгледа други закључак републике Св. Марка при Порти да је конфликт између Александра Гике и Великог везира резултат њихових ранијих сукоба из времена када је паша био чауш-баша у Бабадагу и често имао проблема са браћом Гика.⁴⁶

*
**

Ових неколико извода из историје Балкана прве половине XVIII века, мада не садрже неке посебне податке, у суштини сумирају основне тенденције развоја региона у контексту унутршњих трансформација Империје и османлијско-европских односа. У њима се огледају: појачан притисак периферије Империје на цен-

44 *Исто*, 286.

45 *Исто*,

46 *Исто*, 1741, d. 5/2. 331-342, 347, 367-377.

тралну власт, повећана пажња Аустрије усмерена ка западном Балкану и, посебно, према Босни и боља дипломатска информисаност Русије што јој омогућава да умешније остварује сопствене спољнополитичке интересе. Истовремено, све очигледније заостајање Османске Империје за процесима модернизације у Европи чини да Порта остаје заточник сопствене неспособности да контактира са европским силама и омогућава, у највећој мери Француској - европској сили која је најприсутнија у источном Средоземљу - да прави низ комбинација са Турском. Међутим, те намере почињу да бивају потискиване. Расте способност чиновника Порте да сами воде дипломатске интриге, да проникну у мотиве поступака једне или друге европске силе. Оно што западне дипломате у XVIII веку сматрају за пад османлијске моћи је пре свесно размишљање о неопходности усвајања новина "Новог времена", тако да у другој половини века по Империји почињу да ничу куле са часовницима које представљају крај "безвремија" Империје.⁴⁷ Дозволимо себи прецизније изражавање и рецимо да се не ради о простој имитацији версајских вртова већ о свесном прихватању "Европе" и оног што би увећало снагу Империје. Тај процес је сложени низ више или мање познатих момената акумулирања потенцијала за велике промене новог времена. И мада неки сведоци догађаја из јануара 1741. године интерпретирају те догађаје у равни међусобних сукоба појединих представника османске управљачке елите, у суштини, они су још један доказ дубоких трансформација XVIII века и свесног тражења нових параметара понашања и нових људи Империје.⁴⁸

Превод са бугарског: Бојана Лазих

47 Мейер, М. С., *нав. дело*, 192.

48 Mihneva, R., *Notre Europe et "l'autre" Europe ou "européisation" contre évolution et certains problèmes du "Temps" transitoire dans les Balkans*, EB 1994, 3, 9-20.

UN EPISODE DU DESTIN DE LA BOSNIE
OU LES BALKANS ENTRE LES EMPIRES (1739-1741)
R e s u m é

L'article est consacré aux événements peu connus de l'histoire diplomatique des Balkans - années 40 du XVIIIe s. A la base de l'article sont des documents des Archives russes (l'ambassade russe à Constantinople).

La situation politique créée en Europe du Sud-Est après la paix de Belgrade (1739) est connue en général, mais l'ambition de l'auteur est de préciser, dans le contexte de l'évolution interne de l'Empire ottoman, les phases et les traits de l'évolution des ambitions des forces européennes envers les Balkans (les Habsbourgs à Vienne, la Russie, la France) et, surtout, de donner les détails sur le sort de la Bosnie et de la région de Belgrade.

A travers les événements dans la capitale impériale - 1739-1741 - on voit l'accumulation des tensions interne et l'augmentation de l'impossibilité de la bureaucratie de la Porte de réagir convenablement aux initiatives diplomatiques et militaires de l'Europe néfastes aux intérêts de l'état musulman. L'empire devient de plus en plus la proie du manque d'informations adéquates sur les plans des cabinets européens - faits qui ne sont point négligés par certains représentants de la Porte, paralysés pourtant par les dogmes et par la tradition médiévale.

L'auteur décrit la fin tragique d'un des Drogmans de la Porte, aussi bien que l'augmentation de la stabilité diplomatique des représentants de l'Empire russe à Constantinople, ce qui est en général inconnue et dont l'influence sur l'évolution de la politique russe en Orient durant la première moitié du XVIIIe s. est négligé dans l'historiographie européenne faute de manque d'accès aux Archives russes et de la présence forte dans les recherches dès le XIXe s. de documentation sur le rôle de la France bien hyperbolisé.